

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 007:82.0:821.111

*Федір Проданюк
(Київ, Україна)***ЕВОЛЮЦІЯ ОБРАЗУ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ В
ТВОРЧОСТІ ВОЛЬТЕРА**

В роботі аналізується стан дослідження еволюції образу українського гетьмана Івана Мазепи у творчості Вольтера.

Ключові слова: *Вольтер, Іван Мазепа, гетьман, творчість.*

This paper examines the state of evolution of research image of Ukrainian Hetman Ivan Mazepa in the works of Voltaire

Keywords: *Voltaire, Ivan Mazepa, hetman, work.*

Постановка проблеми. Гетьман Івана Мазепи належить до тих знакових постатей в національній історії та культурі, навколо життя та вчинків яких тривалий час точаться гострі суперечки. Зокрема, його політична діяльність та особисте життя вже декілька століть привертають увагу багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, письменників, поетів, художників і музикантів. І. Мазепа – відомий український політик, який своїм життям дав натхнення до творчості багатьох західних митців. Сьогодні мало хто зможе заперечити тезу, що гетьман Мазепа займає культове місце у західній романтичній традиції.

В сучасній науковій, науково-популярній літературі та публіцистиці продовжують існувати три політичні та літературні підходи, що склалися навколо постаті гетьмана України:

- 1) українська традиція, що зображає Мазепу як борця за національну державність, героя-мученика нашого народу;
- 2) російська традиція, що наклала на Мазепу клеймо «зрадника»;
- 3) західна традиція, де І. Мазепа виступає романтичним героєм [2, с. 20]. Серед них потребує подальшого дослідження третя традиція (підхід).

Все це зумовлює важливість переоцінки наукових та літературних творів про гетьмана І. Мазепу. Гостру потребу викликає й з'ясування співвідношення історичної та художньої правди про життя та діяльність відомого національного лідера. Тому аналіз проблеми еволюції образу гетьмана І. Мазепи у творчості Вольтера має не лише наукове, але й практичне значення. Це в свою чергу обумовлює актуальність даного дослідження.

Стан наукової розробки проблеми. Питанням висвітлення образу І. Мазепи в вітчизняній та зарубіжній літературі, присвячено значну кількість наукових та науково-популярних праць. Серед них привертають увагу роботи таких відомих дослідників, як М. Костомаров, О. Лазаревський,

М. Грушевський, Ф. Уманець, Д. Донцов, Б. Барвинський, О. Оглоблін, Р. Млиновецький, Т. Мацьків, В. Доманицький, М. Заклинський, Б. Крупицький, І. Борщак, Р. Мартель, Я. Гординський та інші.

В роки незалежності осмисленню художніх творів про І. Мазепу та його роль в історії України, присвячені роботи В. Матвіїшина, Р. Радишевського, Д. Наливайка, М. Сулими, В. Сокола, В. Шевчука, А. Волкова, Н. Гноєва, В. Мацапури, С. Павличко, О. Вечірко, О. Кудлей, О. Юрчук, Н. Дуденко, О. Горбонос, О. Ващенко, Л. Ромашенко та ін. Дані проблеми розкрито також в дисертаційних дослідженнях М. Коновалової, О. Тарасової, В. Лавренчук, Н. Лупак, А. Меншій, М. Небелюк та ін.

Метою даної роботи є аналіз генези образу гетьмана Івана Мазепи в творчості Вольтера.

Завдання: 1) з'ясувати значення на формування образу гетьмана Івана Мазепи в літературі Західної Європи праці Вольтера «Історії Карла XII»; 2) проаналізувати особливості образу Івана Мазепи в роботі відомого мислителя «Історія Російської імперії за Петра Великого».

Виклад основного матеріалу. У XVIII ст. в Західній Європі зростає інтерес до історії та культури України, а також до її визначних політичних діячів. Зокрема, європейські вчені та діячі культури звертають значну увагу на постать українського гетьмана Івана Мазепи. Про його життя та діяльність з'явилися газетні повідомлення в Англії, Франції, Голландії, Швеції, Німеччині, Польщі та інших державах. Особі І. Мазепи присвятили значне місце у листуваннях, споминах та щоденниках європейські дипломати, політики та письменники. Серед них помітно виділяється історична праця Вольтера «Історія Карла XII».

На думку значної кількості дослідників саме всесвітньо відомий французький письменник, історик і філософ Вольтер (1694 – 1778) сприяв зростанню інтересу в Західній Європі до постаті українського гетьмана І. Мазепи. Деякі питання історії України та суперечливі сторінки з біографії Івана Мазепи він проаналізував у двох своїй працях: «Історії Карла XII, короля Швеції» та «Історії Російської імперії за Петра Великого».

За життя Вольтера було надруковано сім різних видань його «Історії Карла XII» (перше в 1731 р., а останнє в 1775 р.). В них автор вносив певні зміни та уточнення. За твердженням дослідників в матеріалах про Україну та І. Мазепу змін не відбулося.

В роботі один із розділів був присвячений Україні та її гетьманові Івану Мазепі. Вольтер подав інформацію про розміри України, про її столицю – місто Батурин, про ґрунти, про головну річку – Дніпро (Борисфен). В своїй роботі Вольтер знайомить читача зі скупими та фрагментарними відомостями про гетьмана Івана Мазепу. Письменник показав становище українських земель у складі Московської держави, а також спробував з'ясувати передумови й причини переходу гетьмана І. Мазепи на бік шведів. Відомий філософ розкрив наслідки для України таких дій гетьмана до і після Полтавської битви.

Свої відомості про Україну та її лідерів відомий мислитель черпав в основному з розповідей польського короля Станіслава Ліщинського і графа

Станіслава Понятовського (прихильника короля Ліщинського, батька останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського) [5, с. 120-121].

В «Історії Карла XII» розміщено невелику розповідь про гетьмана Івана Мазепу, яка згодом набула значної популярності в Західній Європі. Зокрема, в розповіді про Україну та гетьмана І. Мазепу ми знаходимо такі рядки: «...польський шляхтич, на прізвище Мазепа, народжений в подільському воєводстві; був він колись пажем Яна-Казимира й на його дворі набрався такої-сякої освіти. Коли ж вийшла на яв любовна пригода, яку в молодості мав він з жінкою якогось польського шляхтича, чоловік наказав прив'язати його цілком голого на дикого коня й у такому стані його прогнати. Кінь, що походив з України, повернувся туди назад й заніс туди Мазепу, напівмертвого з утоми й голоду. Кілька селян прийшло йому з допомогою; він довгий час перебував між ними й відзначився в численних набігах проти татар. Вищість його освіти прискорила йому велику повагу серед козаків; його слава, що росла з дня на день, спонукала царя зробити його володарем (принцом) України» [15, с. 172-173].

На думку багатьох українських та зарубіжних дослідників, саме завдяки Вольтеру в літературі та мистецтві Західної Європи утвердився образ українського гетьмана Івана Мазепи як героя-коханця. Відомий мислитель сприяв поширенню популярної історії про роман І. Мазепи з дружиною знатного польського шляхтича Фальбовського. Переважна більшість вчених вважає, що Вольтерівське бачення козацької України було визначено типовим для Франції того часу.

В «Історії Карла XII» Вольтер намагається дати об'єктивну характеристику постаті українського гетьмана Івана Мазепи, політичних подій та ходу воєнних битв на українських землях на початку XVIII ст.

Згодом відомий мислитель змінив свої погляди щодо українського питання взагалі і характеристики постаті Івана Мазепи. В середині 1750-х рр.. російська імператриця Єлизавета Петрівна вирішили замовити підготовку до друку біографії Петра І. Втілити в життя дане доручення мав фаворит імператриці граф Іван Шувалов (1727-1797), який замовив написання «Історії Російської імперії за Петра Великого» відомому мислителю [13].

Вибір кандидатури Вольтера для популяризації особи Петра І в Західній Європі не був випадковим. По-перше, вчений та мислитель мав значний авторитет в Європі. По-друге, він був відомий своїми русофільськими поглядами та симпатіями до діяльності Петра, тому імператорський двір міг надіятися на створення позитивного образу Петра Великого. По-третє, в Росії добре знали про «підприємницький» хист Вольтера, тому прагнули його «заохотити» до створення необхідного для себе продукту. По-четверте, хід написання наукової роботи та відбір потрібних документів мали контролювати відомі російські вчені: Михайло Ломоносов (1711 – 1765), Яков Штелін (1709 – 1785), Іван Тауберт (1701 – 1771) та Федір Міллер (1705 – 1783).

Французький просвітник охоче відгукнувся на дану пропозицію. В другій половині 1756 р. він розпочав роботу над новою історичною працею. Імператриця Єлизавета Петрівна та її фаворит І. Шувалов постійно

контролювали хід його роботи. Вони постачали Вольтера ретельно відібраними матеріалами, надсилали свої рекомендації та зауваження. З метою заохочення Вольтера до роботи над даним твором граф І. Шувалов постійно надсилав щедрі субсидії, а цариця щедрі подарунки. Зокрема, І. Шувалов подарував мислителю хутряну шубу.

Історія написання даного твору відомим філософом докладно висвітлена в російській історіографії [10,11,12,13, 14]. Однак, російський двір так і не отримав бажаного для себе результату.

Вольтер осяяв своїм генієм вік Просвітництва в Європі, вплинув на погляди тогочасних європейських монархів, мислителів. Однак, до історичних праць Вольтера у вчених є ряд суттєвих зауважень. На думку багатьох дослідників, Вольтер вільно відносився до трактування тих чи інших історичних подій та лідерів. Вище ми вже говорили про те, що під час написання своєї праці «Історія Карла XII» відомості про Україну та гетьмана Івана Мазепу він винятково черпав відомості від відомих політичних діячів Польщі [5, с. 122-123]. При написанні роботи Вольтер допустив ряд суттєвих історичних помилок, що мають відношення до біографії гетьмана та історії України. Зокрема, він помилково вважав І. Мазепу польським шляхтичем.

В «Історії Російської імперії при Петрі Великому» Вольтер кардинально змінив свої погляди щодо українського питання взагалі і характеристики І. Мазепи. У своїй праці він фактично виклав основні положення російської історіографії щодо оцінки постаті українського гетьмана Івана Мазепи. Вольтер зображає чорними фарбами постать І. Мазепи. Дослідники вважають, що цей твір був написаний за інструкціями царського уряду Росії.

Значна добірка праць Вольтера зберігається у франкомовному фонді Івана Мазепи Відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Зокрема, там знаходиться його «Історія Карла XII» та «Історія Росії за Петра Великого». Матеріали даного фонду досліджені в дисертаційній роботі Р.С. Кириченко.

Висновки. Таким чином, у XVIII ст. Вольтер створив в європейській науковій літературі два суперечливі образи: Мазепа-коханець та негативний образ Мазепи. Однак діячів культури Західної Європи зацікавив лише романтичний образ І. Мазепи, образ бунтівника, борця за волю свого народу та юнака-коханця.

Особисте життя Мазепи вперше відкрив для Західної Європи Вольтер. Згодом найбільш цікаві сторінки з життя І.Мазепи стали джерелом творчого натхнення для багатьох представників романтизму та поставили українського гетьмана і саму Україну в центр західної романтичної легенди про повну пригод подорож на дикому скакуні. Особливо ця тенденція була характерна для літератури Франції та Англії.

Яскраво цей епізод з особистого життя І. Мазепи описали в своїх творах Байрон і Гюго. Байрон створив в літературі новий тип ліричного героя, головними рисами якого стали бунтівний характер, прагнення до свободи, гідність, гордість, мужність та сила.

Вольтер та Байрон сприяли тому, що гетьман І. Мазепа став одним із найбільш відомих політичних діячів України в Європі та Америці. Лише європейські митці присвятили І Мазепі 19 літературних творів, 186 гравюр, 42 картини, 22 музичні твори, 6 скульптур. Зокрема, особистість гетьмана І. Мазепи привернула пильну увагу письменників та поетів: Дж. Байрона, В. Гюго, Ю. Словацького, О. Пушкіна, Ф. Булгаріна, Г. Асакі, К. Рилеєва, Р. Готшала, Г. Штебіна, А. Мая, Т. Лейса, К. Костіна, К. Штарка, А. Мютцельбурга, А. Зондермана, Ф. Равіті-Гвронського, Б. Курхана, В. фон Гайденштама, І. Фріча.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Білокінь С. Іван Мазепа в об'єктивному й суб'єктивному світлі / С. Білокінь // Борщак І. Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 307 – 315.
2. Берегова Д.А. Образ гетьмана Мазепи в українській та світовій літературі: типологічні паралелі // Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Філологічні науки (Літературознавство). – №2 (16), жовтень 2015. – С. 20.
3. Вітренко А. Генеза образу гетьмана Івана Мазепи в зарубіжній літературі (за матеріалами європейської періодики та окремих видань XVII – XIX ст.
4. Лавренчук В.П. Художня рецепція образу Івана Мазепи в романах Григорія Колісника та Юрія Хорунжого. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук: 10.01.01 – Українська література. – К., 2009. – С. 3.
5. Луняк Є.М. Історичні дослідження українського козацтва у Франції // Сіверщина в історії України. – Київ-Глухів, 2010. – С.119 – 124.
6. Мішуков О.В. Рецепція образу Мазепи в історичних жанрах європейської літератури: типологічні сходження (20 – 30-ті рр.) / О.В. Мішуков // Філологія. Історія. Культура: [зб. наук. праць : в 2-х т.]. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – Т. 1. – С. 235 – 264.
7. Наливайко Д.С. Зарубіжна література доби романтизму / Д.С. Наливайко, К.О. Шахова. – К.: Наукова думка, 1998. – 234 с.
8. Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. / Дмитро Наливайко. – К.: Наук. думка, 1998. – 520 с.
9. Наливайко Д. Мазепа в європейській літературі XIX ст.: історія та міф / Дмитро Наливайко // Слово і час. – 2002. – №8. – С.39 – 48; №9. – С. 3 – 17.
10. Платонова Н. Вольтер в работе над «Историей России при Петре Великом» // Литературное наследство. М., 1939., №33 – 34, С. 12 – 24.
11. Прийма Ф.М. Ломоносов и «История Российской империи при Петре Великом» Вольтера // XVIII век. М.; Л., 1958. – №3. – С. 170 – 186.
12. Проблемы источниковедческого изучения рукописных и старопечатных фондов. Сборник научных трудов. Л., 1980. – Вып. 2.

-
13. Философский век. Альманах. Вып. 8. Иван Иванович Шувалов (1727–1797). Просвещенная личность в российской истории. / Отв. редакторы Т.В. Артемьева, М.И. Микешин. – СПб., 1998. – 351 с.
 14. Шмурло Е.Ф. Вольтер и его книга о Петре Великом. Прага, 1929.
 15. Voltaire, Histoire de Charles XII, roi de Suede, (Paris: Ernest Flammarion, Editeur, 1933).